

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК [93: 165]: 398.1

Світлана Бережна

(Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди)

ДО СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ ІСТОРИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто особливості становлення порівняльно-історичного методу в ХІХ – середині ХХ ст. Звернуто увагу на шляхи та методи застосування компаративістики в роботах філософів, істориків, етнографів, культурологів, філологів. Зроблено висновок про залежність порівняльного методу від методологічних передумов дослідження.

Ключові слова: методологічна програма, порівняльно-історичний метод, застосування компаративістики.

Радикальні зміни, що відбуваються в останні десятиліття в культурі, пов'язані насамперед з інтенсифікацією досвіду "чужого". Це є своєрідним викликом історичній науці, адже історична компаративістика змушена постійно переглядати і трансформувати свої методологічні програми, щоб уникнути спрощень та схематизму в порівняльних конструктах історичної науки. Вимога нелінійного порівняння, урахування поліконтекстуальності мають принципове значення для сучасних історичних досліджень, що мають поєднувати наукову достовірність з етикою відповідальності.

Але здійснення такої вимоги неможливе без розгляду становлення методологічної програми історичної компаративістики. Розглянемо дещо детальніше тенденції її становлення та логіку трансформацій у ХІХ – на початку ХХ ст.

Найважливішою передумовою вироблення першої теоретичної форми порівняльного методу – порівняльно-історичної – була ідея про природність історичного процесу і прогресу людства. Теорія прогресу була сформульована, головним чином, у працях Гердера і Кондорсе – мислителів ХVІІІ століття. У ХІХ столітті її послідовником став О. Конт. Він зосереджує свою увагу на повторюваності суспільних явищ, яку він вважає цілком закономірним, природним явищем. Якщо є закономірність – її треба знайти. Емпірично знайти її можна тільки шляхом порівняння різних фактів, а оскільки Конт був проти виведення будь-якої ідеї з філософських постулатів, емпіричні порівняння його цілком влаштували. Порівняльний метод, за Контом, є, насамперед, важливим засобом соціологічного узагальнення.

Суспільствознавці XIX століття відчували сильний вплив ідей Конта. Був створений напрям його послідовників – еволюціонізм. Постійні заклики Конта до вивчення головних законів розвитку людства теоретично обґрунтували застосування порівняльного методу як основного засобу виявлення загальних, повторювальних явищ, на основі яких і повинні були конструюватися ці закони. Конг звертає увагу на повторюваність суспільних явищ. Закони трьох стадій розвитку народів О. Конта припускають, що у своєму розвитку всі народи, виходячи з їхніх природних властивостей, проходять тотожні стадії. Завдання дослідника полягає в тому, щоб класифікувати і розташувати явища згідно з відповідними, що вивчаються, до їх рівня розвитку стадій, які служать головним засобом узагальнення й переходу на теоретичний рівень аналізу досліджуваного явища. Отже, методологічні установки Конта полягають у тому, щоб іти в дослідженні від загального до часткового, від розуміння картини розвитку загалом до її проєкцій у різних галузях. На думку вченого, у пошуках соціальних законів "розум повинен іти від загального до часткового, тобто почати з того, щоб зрозуміти цілісний розвиток людського роду в його єдності, розрізняючи в ньому лише декілька послідовних стадій, а потім поступово, збільшуючи проміжні ланки, досягти зростаючої точності".

Для послідовників Конта – Л. Моргана, Е. Тейлора, І.Я. Бахофена, Дж. Ф. Макленнана, які утворили еволюційну школу в етнографії та антропології, – методологічні вказівки "батька позитивізму" стали головним принципом соціологічного та етнографічного дослідження [1]. При порівнянні суспільств, які перебувають на приблизно схожих ступенях розвитку, Е. Тейлор вважав, що треба "...відволікатися від конкретно-історичних умов та не надавати великого значення хронологічному датуванню або географічному розташуванню".

Висновки, зроблені Л. Морганом на матеріалі Північно-Американських індіанців, мали, на думку Моргана, не локальний, а загальний характер. Відповідно до своїх цілей – довести єдність організації і культури первісних суспільств – Л. Морган використовував порівняльний метод для визначення й доказу схожості. У роботах еволюціоністів "порівняльно-історичний метод" виступає як прагнення виявити загальне в людській культурі – результат психічної єдності людства, як пошук початкових явищ у культурах народів світу; при цьому окремо пояснювалося переважно як властиве різним стадіям розвитку єдиної людської культури, як індикатор, що дозволяє віднести певне суспільство до того або іншого етапу еволюційного процесу".

Деякі дослідники вважають, що світоглядна схема О. Конта, на перший погляд, історична, а за змістом – абстрактна і спекулятивна. У своїй теорії суспільства він виходив з абстрактних стадій його розвитку. Учений визначив раз і назавжди стадії еволюції людської культури на прикладі європейських народів, розповсюдив ці стадії і на решту регіонів земної кулі. Отже, теорія Конта позбавлена конкретно-історичного пояснення, була дедуктивна за своїм головним методом. Еволюціонізм XIX століття, використовуючи контовські закони як теоретичне обґрунтування порівняльного дослідження, страждав тими ж вадами, що й система Конта. Повноцінне застосування порівнянь, що за визначенням припускають одночасне знаходження схожості і відмінностей у явищах, неможливе, якщо ігнорується одна зі сторін цього прийому. Критикувати представників еволюційної школи в соціології слід не за використання порівняльного методу, а за односторонність – урахування тільки відносин схожості між суспільними системами, його застосування. Подібне порівняльне дослідження природне, просте через методологічну помилку, спричинило за собою трактування нерівноцінних історичних явищ як паралельні, оскільки висновок робився на підставі окремих моментів схожості, при ігноруванні моментів відмінності.

Історизм марксистської концепції припускає, що будь-який закон, навіть загальний, здійснюється досить заплутаним і приблизним чином лише як пануюча тенденція, як деяка середня, що ніколи твердо не встановлюється. Навіть якщо

встановлена паралель явищ, що вивчаються, завданням порівняльного дослідження повинне бути визначення відношення загального і специфічного в дії закону в певному конкретному випадку. "Першочерговим завданням його (порівняльного методу – С.Б.) використання в застосуванні до паралельних історичних процесів повинне бути виявлення саме певної специфіки прояву єдиних законів суспільного життя, починаючи від економіки і закінчуючи мистецтвом", – справедливо вважає Е.С. Маркарян [11, с. 31]. Помилка послідовників еволюційної школи полягала в абсолютизації необхідного в законі, заперечення всякого особливого, випадкового.

Значення концепції Конта, проте, було дуже велике. Вона зробила суттєвий вплив на розвиток порівняльного методу. Разом із розповсюдженням контовської теорії в різних сферах науки велику популярність завойовував в них і порівняльний метод. У деяких науках через їх внутрішню потребу сформувалися особливі порівняльні дисципліни (порівняльна анатомія, порівняльне мовознавство, порівняльне культурознавство тощо).

Популярність порівняльного методу, поза сумнівом, була обумовлена не стільки універсальністю і простотою порівняння як логічного прийому, скільки тим, що основною його формою того часу була порівняльно-історична форма порівняльного методу, що припускала розгляд речей і явищ не тільки в цьому етапі, але історично, як певну послідовність етапів, що закономірно змінюють один одного. В усіх науках, які як знаряддя використовували порівняльний метод, ідея еволюції була сусідами поряд з ідеєю закономірності.

З "порівняльних" наук першою виникла порівняльна анатомія, розвинена в працях К. Ліннея, Ж. Бюффона, К. Кюв'є та особливо Ч. Дарвіна. Сприяючи розвитку еволюційної теорії, порівняльна анатомія зробила вплив і на інші науки – мовознавство, ботаніку, етнографію.

У цих і деяких інших дисциплінах накопичилося стільки емпіричного матеріалу, що стало можливим і необхідним упорядкувати його та зробити деякі висновки. Енгельс писав, що разом із можливістю порівняння наявних фактів застосування порівняльного методу було необхідністю, оскільки інших способів упорядкувати матеріал не було. У результаті порівняння з'явилися докази того, що в світі є певні закономірності, що схожість деяких явищ не випадкова, що в природі і суспільстві все взаємопов'язано [2; с. 353].

Важливим етапом розвитку методів порівняно-історичного дослідження були роботи лінгвіста А. Шлейхера. У них уперше з'явилося поняття "початкового стану мови", який у результаті різних умов еволюціонував у сьогоdnішні форми (мови світу). Ідея прамови в лінгвістиці призвела до особливої форми порівняльно-історичного методу – порівняльно-генетичного, при якому передбачається порівняння об'єктів, які схожі за своїм походженням, мають одне коріння. Ідея "початкового стану" надалі була перенесена з мовознавства в інші науки і насамперед в етнографію. У самому мовознавстві історико-генетичне порівняння призвело до видатних результатів – був установлений факт взаємного зв'язку, зокрема, спорідненість індійської і європейських мов, а на підставі цього і факт взаємного зв'язку народів. В інших науках, які запозичили цей метод, історико-генетичні порівняння не стали загальнозначущими, але закономірності, установлені за їх допомогою, призвели й до ідеї загальносоціологічної закономірності. Вважаючи, що за допомогою генетичного порівняння встановлюється єдність походження людства, Л. Морган водночас відзначав, що схожість відкриттів і винаходів може вказати й на схожість людських потреб на одній і тій же стадії розвитку та на одноманітність діяльності людського розуму при однаковому суспільному устрої.

Водночас послідовників Конта, які використали порівняльний метод у своїх дослідженнях, не можна не проаналізувати російську школу соціологів і істориків-позитивістів. На думку М.М. Ковальовського, порівняльно-історичний метод є

універсальним засобом суспільного пізнання [3, с. 19]. Повне знання про будь-яке суспільне явище не може бути досягнуто, якщо його вивчати ізольовано від інших явищ. Воно можливе лише при поєднанні вивчення самого предмета і зіставлення його з явищами аналогічними або тими, що стоять поряд. Порівняльне вивчення соціальних об'єктів, припускаючи, що вони історично зв'язані між собою, як вважав учений, є необхідною передумовою пізнання закономірностей історичного процесу, створення загальної теорії розвитку людства. При порівняльно-історичному вивченні об'єктом дослідження є не "окремі феномени, викликані дією якого-небудь закону суспільного розвитку в будь-якого окремого народу, тієї або іншої раси, а еволюція форм суспільного життя всього людства".

Можливість для використання порівняльного методу, за М. М. Ковальовським, полягає в "...єдності всього людства, історія є закономірним процесом, усі закони природні, а тому народи проходять однакові фази розвитку". Тотожність або відмінність сама по собі мало засвідчує про причини того або іншого явища. Однак, якщо воно укладається в рамки теорії, а особливо — у послідовність історичних етапів області явищ, що вивчаються, воно стає засобом отримання достовірного знання не тільки про аналогічні явища і предмети, але і про загальну закономірність. Таким чином, порівняльний метод може виявляти й соціальні закономірності. Сам М. М. Ковальовський відзначав, що історико-порівняльний метод є засобом до побудови нової науки — історії природного зростання людських суспільств, що може бути розглянуто з позицій: "по-перше, як засіб до побудови абсолютно нової гілки описової соціології, по-друге, як один з прийомів вивчення історії того або іншого права зокрема".

Усі позитивісти, зокрема й М. М. Ковальовській, вважали, що завданням порівняльного методу є встановлення фактів суттєвої схожості між народами як підтвердження законів суспільного розвитку. "Історико-порівняльний метод, — писав М. М. Ковальовський, — більш піклується про встановлення схожості, ніж про виділення рис відмінності". Учений виділяє чотири типи схожості: 1) випадкова, 2) обумовлена єдністю походження — генетична, 3) як результат наслідування, 4) що є результатом спільного етапу розвитку суспільства [4, с. 69]. Найбільше значення для науки, на думку його, має четверта форма схожості, і плідність порівняння прямо залежить від того, чи зв'язані факти, що зіставляються, з однією і тією ж фазою розвитку суспільства. У цьому положенні М. М. Ковальовського, поза сумнівом, містяться зачатки майбутньої типологічної форми порівняльного методу.

Пошук закономірностей шляхом порівняльного вивчення схожості та відмінностей для того часу вважався плідним. Проте стадії розвитку суспільства, як їх розумів Конт і його послідовники, були абстрактними, зв'язок між цими стадіями не простежувався, тому загальні ознаки однієї стадії протиставлялися загальним ознакам іншої. Таке трактування проблеми схожості й відмінності було метафізичним, заперечувало зв'язок явищ різних стадій між собою. Але конкретні дослідження наводили докази того, що цей зв'язок існує. Крім того, позитивістський пошук загальних схем призводив до заперечення специфічності історичних явищ.

Незадоволеність позитивістською еволюціоністською методологією призвела до заперечення її основ у середовищі етнографів і культурологів і до створення нової школи — культурно-історичної, відомими представниками якої були Л. Фробеніус, Ф. Гребнер, В. Шмідт. Запозичивши історико-генетичний метод із мовознавства, прихильники культурно-історичної школи (дифузійнізму) ввели в етнографію поняття "пракультура", що означає явище, яке розповсюдилося після свого виникнення в різні кінці земної кулі. Виникнення будь-якого предмета, звичаю, обряду відбувається в результаті творчого пошуку, який може відбуватися всього лише раз у людській історії. Виникнувши вперше в якомусь "культурному центрі", явище може потім поширюватися на досить значні відстані, створюючи "культурне коло". Уся схожість у культурах різних народів є результатом дифузії будь-якого явища з

"культурного центру", яке відбувається шляхом запозичення. Прикладом такого запозичення є поширення в усіх країнах (крім Китаю) фонетичного алфавіту, що виник між ІІ і І тисячоліттям до нашої ери в Палестині.

Л. Фробеніус, відомий представник дифузійнізму, вивчаючи матеріальну культуру народів Африки, виділив три основні культурні області на цьому континенті – Південну, Західну і Північну. Після цього він порівняв елементи культури всіх трьох областей (форми жител, знарядь, музичних інструментів) з іншими культурами і дійшов висновку, що ці області мають різні джерела походження культури. Культура Південного ареалу не схожа ні на які інші культури, тому вона є місцевою, негритянською. Культура Західного ареалу нагадує малайську культуру, але в ній є й відмінні від цієї риси, тому вона є змішаною. Населення ж Північної області запозичувало свою культуру в азіатських народів.

Висновок про запозичення дифузійністи вважали виправданим, якщо об'єкти дослідження відповідали двом критеріям: 1) критерію форми – наявності схожості в характерних деталях, які не витікають прямо з функціональної ролі предмета; 2) критерію квантитативної схожості – частоті повторюваності схожих рис культури [5]. Дифузійністи, незадоволені еволюціоністською методологією, вдалися до іншої крайності. Якщо позитивісти шукали тільки загальне з метою побудови схеми розвитку певного кола явищ, то дифузійністи використовували порівняльний метод лише для пошуку одиничного, неповторного, відмінного від передбачуваної праформи, не запозиченого, а створеного в певних умовах. Проте і ті, й інші, відрізняючись один від одного, мали одні й ті ж недоліки: обмежувалися констатацією формальної, зовнішньої схожості і відмінностей і не могли пояснити ці відносини, спираючись одночасно й на аналіз самого предмета, і на його зв'язок з іншими речами.

Указані недоліки компаративістської методології, властиві як еволюціонізму, так і дифузійнізму, не могли не викликати негативної реакції в суспільствознавців ХХ століття. Після широкої популярності порівняльного методу в ХІХ столітті, коли він був "рульовим науки" (А. Харнак), у першій половині ХХ століття інтерес до нього різко падає. В історії та соціології пануючою теорією стає неокантіанство (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд, інші представники Баденської школи). Протиставляючи закономірність, досліджувану природознавством та "індивідуальну історичну причинність", що є предметом історичних наук, Г. Ріккерт заперечував наявність загальних законів в історичному процесі. Загального не існує, отже, й особливого, тому специфіка явищ повинна знаходитися не шляхом порівняння загального з одиничним, а шляхом співвідношення між собою історичних індивідуальностей із метою з'ясування їх відмінностей. Але взагалі-то історія і не потребує історичних порівнянь – усі історичні об'єкти можуть вивчатися, виходячи з них самих як цілісне утворення.

Ідеї Г. Ріккерта мали великий вплив на дослідників першої половини ХХ століття. Під їх дією створюється новий напрям у культурній антропології – школа Ф. Боаса, до якої входять А. Кребер, К. Біслер, П. Радін та ін. Представники цієї школи, на протигагу еволюціонізму і культурно-історичному напрямку, виходили з того, що пояснення будь-якого культурного простору слід шукати не в зовнішніх відносинах культурних явищ, не в стадіях еволюції і не в діях і впливах, а у внутрішній цілісності і функціональній залежності елементів культурної системи, що вивчається. Ф. Боас загалом не заперечуючи ефективності порівняльного методу й існування загальних законів, писав: "Порівняння соціального життя різних народів показує, що основи їх культурного розвитку дуже схожі. З цього виходить, що існують закони, яким підкоряється їх розвиток". Водночас реконструкція історичної реальності, на думку Ф. Боаса, можлива і необхідна для встановлення закону, а отже, і до всякого порівняння.

Виходячи з останнього положення, школа Ф. Боаса виступила проти проведення порівняльних досліджень, висуваючи як головну задачу суспільних наук вивчення конкретних історичних культур. Усі культури є цілісними системами, що забезпечують певну структуру суспільних відносин. Тому культурні цінності різних часів і народів відносні, релятивні, рівноцінні, і відсутні об'єктивні мірила, що дають можливість судити про їх достоїнства та недоліки. З цього випливає неможливість зіставлення цих культур.

Деякий час порівняльним методом зацікавленість була меншою. Знов збільшений інтерес до порівняльних досліджень із 50-х років був викликаний різними чинниками. Насамперед в істориків і соціологів з'явилася незадоволеність розривом між теорією і практикою – спекулятивністю першої і емпіризмом другої. Прагнення подолати цей розрив, так само, як і тенденція, що знов намітилася, до пошуку закономірностей у суспільних явищах, знов примусило суспільствознавців звернутися до порівняльного методу. По-перше, після Другої світової війни з'явилася ціла система держав із протилежним капіталізму соціальним ладом. Потреба осмислити характер різних суспільних процесів і явищ, тому теж не могла не призвести до їх порівняння. Найзначніших результатів у порівняльних дослідженнях суспільних явищ 50-років ХХ століття досягла британська соціальна антропологія (етнографія). Метою цієї науки, на думку одного з її найвидатніших представників А. Р. Редкліффа-Брауна, є вивчення людського суспільства як на рівні загальних закономірностей його функціонування, так і на рівні емпіричних польових досліджень. Відсутність можливості експериментувати зробила порівняльний метод головним засобом цієї науки. Популярність цього методу виявилася настільки значною, що це дало можливість А. Р. Редкліффу-Брауну називати свою науку "порівняльною соціологією". Прагнення соціальної антропології зробити порівняння більш науковим змінило її методик порівняльного дослідження. У ній розрізняються синхронне та діахронічне порівняння. У разі синхронного підходу порівнюються одиничні явища або цілі соціокультурні системи, існуючі одночасно. Метою ж такого аналізу стає виявлення тієї або іншої культури. У разі діахронічного вивчення культур метою його є пізнання закономірностей зміни й розвитку суспільства. При такому підході порівнюються переважно схожі об'єкти, які знаходяться на різних етапах розвитку. Розмежування порівняльного дослідження на синхронний і діахронічний є спробою подолати крайні точки зору компаративізму ХІХ – початку ХХ століття – еволюціонізму, дифузійнізму і культурного релятивізму, з'єднати в порівняльному дослідженні вивчення як загального, так і одиничного.

Отже, причини будь-якого одностороннього підходу до порівнянь суспільних явищ і суперечності, які виникають у процесі цих порівнянь, полягають, звичайно, не в самому порівняльному методі, а в теоретичних передумовах, які передують йому. Саме порівняння констатує лише схожість і відмінності з тією або іншою мірою достовірності, яка залежить, звичайно, і від методологічних передумов. Але головні схиблення виникають не стільки в методиці самих пошуків схожості й відмінностей, скільки в поясненні причин цих відносин між явищами.

Список використаних джерел та літератури

1. Тейлор Е. *Первобытная культура*. – М.: Артос, 1939. – 400 с.
2. Маркарян Е.С. *Про значення порівняльного методу в культурно-історичному пізнанні* // *Вісник історії світової культури*. – 1957. – № 4. – С. 20-27.
3. Ковальовський М.М. *Нарис походження і розвитку сім'ї і власності*. – М.: "ОВС", 1939. – 235 с.

4. Александренков Е.Г. Диффузионизм в зарубежной западной этнографии // Концепции зарубежной этнологии. Критичні етюди. – М.: Генеза, 1976. – 234 с.
5. Старостін Б.С. Соціальне оновлення: схеми і реальність. – К.: Освіта, 1981. – 347 с.

SUMMARY

In the article the question is about the features of becoming of comparatively-historical method in XIX-middle of XX century. Attention applies on ways and methods of the use of komparativistika in labours of philosophers, historians, culturologists, philologists. Done conclusions about dependence of comparative method on methodological pre-conditions of research.

Key words: *methodological application, comparative-historical method, the use of comparative studies.*

АННОТАЦІЯ

В статтє рєчє идєт об особєнностяx становлєння сравнитєльно-исторического метода в ХІХ-началє ХХ вв. Обращается вниманиє на пути и методы использования компаративистики в трудах философов, историков, культурологов, филологов. Делаются вьводь о зависимости сравнительного метода от методологических предпосылок исследования.

Ключевые слова: *методологическая программа, сравнительно-исторический метод, применение компаративистики.*